

А. Ю. Мунько, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри управління та адміністрування навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

О. Т. Хохба, аспірантка Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

СУСПІЛЬНА УГОДА ЯК ОСНОВА ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ В УКРАЇНІ: ІНТЕРГАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті визначено та охарактеризовано основні принципи та положення сучасної суспільної угоди України з урахуванням євроінтеграційних процесів та трансформації підходів до відносин між владою та громадськістю. Ґрунтовно основи суспільної угоди почали впроваджуватися в Україні зі стартом реформи децентралізації влади з 2015 року, яка, зокрема, передбачала розширення участі інститутів громадськості в процесах ухвалення державно-управлінських рішень. Передумовами стали дві визначні для історії українського суспільства події, а саме Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2014 року. Обґрунтовано, що нині в Україні створені умови для повноцінного формування суспільної угоди, до чого готові як представники влади та політикуму, так і самі громадяни. Нарешті українці об'єднані єдиною спільною метою, яка природно трансформується в мету суспільної угоди – повернення та збереження єдиної унітарної України та перемога над ворогом, який посягає на права, свободи та територію України. Європейський та євроатлантичний вибір нашого суспільства сьогодні є безспірним на противагу попереднім рокам, коли все ще спостерігався дисонанс у цих питаннях, спричинений, зокрема, неповноцінним розумінням українців своїх переваг як нації та місця в глобалізовану суспільстві. До цього часу укладення суспільної угоди в державі було малоімовірним, адже громадський сектор не був готовий до участі в державно-управлінських процесах, а владний сектор не був готовий адекватно і з повною серйозністю приймати громадську ініціативу. Концептуалізовано основоположний принцип суспільної угоди, а саме взаємної згоди, адже в ній фіксується консенсус влади і суспільства, побудований на згоді (явній або мовчазній). Визначено та охарактеризовано такі актуальні засади, які визначають кожного українця як учасника суспільної угоди: справедливість, самореалізація, самоповага та взаємна повага, недомінування, співволодіння та співуправління, баланс прав та обов'язків, свобода та рівність, нетерпимість до «нечистоплотних» політичних конструкцій (проектів), недекларативність, «живого» партнерства, спільне розуміння, динамічне реагування.

Ключові слова: публічне управління; суспільна угода; взаємодія влади та громадськості; євроінтеграція; євроатлантична інтеграція; принципи суспільної угоди.

A. Yu. Munko, O. T. Khokhba. Social agreement as the basis of interaction between public authorities and society in Ukraine: interaction of European values

The article defines and characterizes the main principles and provisions of the modern social contract of Ukraine, taking into account European integration processes and the transformation of approaches to relations between the government and the public. Fundamentally, the foundations of the social agreement began to be implemented in Ukraine with the start of the reform of decentralization of power in 2015, which, among other things, provided for the expansion of the participation of public institutions in the processes of adoption of state-management decisions. The prerequisites were two significant events for the history of Ukrainian society – the Orange Revolution of 2004 and the Revolution of Dignity of 2014. It is well-founded that at the moment in Ukraine, the conditions have been created for the full-fledged formation of a social agreement, for which both the representatives of the government and the political community, as well as the citizens themselves, are ready. Finally, Ukrainians are united by a single common goal, which naturally transforms into the goal of a social agreement – the return and preservation of a single unitary Ukraine and victory over the enemy who encroaches on the rights, freedoms and territory of Ukraine. The European and Euro-Atlantic choice of our society today is indisputable, in contrast to previous years, when dissonance was still observed in these issues, caused, in particular, by the Ukrainians' inadequate understanding of their advantages as a nation and their place in a globalized society. Until now, the conclusion of a public agreement in the state was unlikely, because the public sector was not ready to participate in state management processes, and the power sector was not ready to adequately and fully take the public initiative seriously. The fundamental principle of social agreement – mutual consent – is conceptualized, because it fixes the consensus of the government and society, built on consent – explicit or tacit. The following principles that are relevant today, which define every Ukrainian as a participant in the social contract, have been defined and characterized: justice; self-realization; self-respect and mutual respect; non-dominance, co-ownership and co-management; balance of rights and responsibilities; freedom and equality; intolerance to “impure” political constructions (projects); undeclarability; “living” partnership; common understanding; dynamic response.

Key words: public administration, social contract, interaction between the authorities and the public, European integration, Euro-Atlantic integration, principles of social agreement.

Постановка проблеми. Для більшості українських громадян поняття суспільної угоди як такої загалом незнайоме. Якщо запитати пересічного громадянина про суспільно угоду, то, ймовірно, статистика відповідей коливатиметься від «Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року» до стратегій розвитку територій різних рівнів.

Однак теорія соціального договору бере свої витoki фактично з початку становлення науки філософії. Це точка зору, згідно з якою моральні та/або політичні зобов'язання людей залежать від договору чи угоди між ними щодо формування суспільства, в якому вони живуть [1, с. 5].

Р. Гринюк та Ю. Гоцуляк, розглядаючи доктринальний вплив категорії суспільного договору на розвиток філософії правової науки, наголошують на тому, що «договір як правовий атрибут та угодоздатність як правова властивість людини є онтологічною основою порядку (а не просто цивільно-правовою категорією)» [2, с. 20].

Суспільний договір запроваджений мислителями раннього Нового часу, а саме Г. Гроціусом, Т. Гоббсом, С. Пуфендорфом та Дж. Локком, як декларація про два головні аспекти, такі як історичні витoki суверенної влади та моральні витoki принципів, які роблять суверенну владу справедливою та легітимною.

Ж.-Ж. Руссо охопив гіпотетичне пояснення консенсусу зі своєю ідеєю «загальної волі» (де партнери досягають консенсусу, віддаючи перевагу своїм колективним інтересам над своїми конкретними інтересами) і «волі всіх» (де партнери з особливими інтересами об'єднуються без урахування колективних інтересів). Говорячи про внутрішній суспільний договір, філософ визнає, що громадяни можуть підірвати загальну волю на користь їх особливої волі: «загальна воля завжди права... Але з цього не випливає, що міркування людей завжди мають однакову справедливість» [3, с. 48–49].

Д. Усов виділяє історичний аспект розуміння суспільного договору: «Руссо йде принципово іншим шляхом, акцентуючи увагу на формальних умовах легітимації. Руссо, на відміну обґрунтування правових та моральних принципів поза історичними умовами, але на засадах конкретного договору звертається до процедурного типу легітимації, що є фактично подальшим продуктивним розвитком гоббсівського емпірично зорієнтованого бачення суспільної угоди» [4, с. 123].

К. Терерін визнає, що новий суспільний договір дасть змогу Україні перейти від суб'єктивного до об'єктивного діалогу на міжнародному рівні й стати рівноправним гравцем у геополітичному просторі, акцентуючи увагу на його інноваційній сутності, що необхідна для перезаснування Української держави нового типу з оглядом на досвід країн ЄС [5, с. 276].

Втім, жодних фізичних доказів існування суспільного договору немає: це не документ, який можна задекларувати, підписати й потримати в руках. Фактично це неписаний кодекс правил для співіснування влади та суспільства, за умовного укладання якого народ делегує певну частку своїх прав і свобод управлінцям, які можуть розпоряджатись ними на законодавчому рівні. З іншого боку, суспільним договором можна вважати Конституцію чи інші державотворчі документи, які регламентують права та обов'язки народу й влади [6].

Нині під суспільним договором розуміють форму угоди про принципи та механізми співпраці між органами влади та недержавними організаціями. Різні країни, котрі практикують таку форму співпраці між секторами, називають таку угоду по-різному. Наприклад, в Англії та Уельсі це називається меморандумом про відносини між урядом і добровільним, громадським сектором; у Північній Ірландії – спільно підготовленою та узгодженою заявою про загальні принципи та спільні цінності, якими керується розвиток відносин між урядом і добровільним, громадським сектором; в Естонії він ухвалюється парламентом як «Концепція розвитку громадянського суспільства» [7, с. 256].

Зауважимо, що велика кількість варіацій поняття «суспільна угоди» та форм її втілення в життя в різних країнах світу загалом не змінює ключову мету підписання суспільної угоди, якою є налагодження партнерських відносин, ефективної взаємодії між владою і громадськими інститутами, декларування консенсусу між суспільними інтересами та напрямками державно-управлінської діяльності з урахуванням вимог сучасності. Глибокі та кардинальні суспільні трансформації в Україні вимагають перегляду принципів та положень суспільної угоди, зокрема у зв'язку з інтеграцією європейських цінностей та наближення до Європейської спільноти.

Метою статті є визначення та характеристика основних принципів і положень сучасної суспільної угоди України з урахуванням євроінтеграційних процесів та трансформації підходів до відносин між владою та громадськістю.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізується основоположний принцип суспільної угоди – взаємної згоди, адже в ній фіксується консенсус влади й суспільства, побудований на згоді – явній або мовчазній.

Також можна стверджувати, що суспільна угода базується на засадах ліберальної традиції в політичній теорії, оскільки передбачає фундаментальну свободу та рівність усіх, хто бере участь в такій угоді. Звідси, відповідно, впливають наступні принципи суспільної угоди – свободи та рівності.

Загалом суспільна угода фіксує добровільні норми, якими, як передбачається, повинні керуватися одночасно влада та громадяни, приймаючи суспільно-політичні чи управлінські рішення, які впливають на вектори розвитку держави з урахуванням вимог сучасності.

Маємо підстави стверджувати, що ґрунтовно основи суспільної угоди почали впроваджуватися в Україні зі стартом реформи децентралізації влади з 2015 року, яка, у тому числі, передбачала розширення участі інститутів громадськості в процесах ухвалення державно-управлінських рішень. Передумовами стали дві визначні для історії українського суспільства події, а саме Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2014 року. Тоді українці на загал гучно заявили, що рішення керівників органів державної влади та політичних еліт не відповідають очікуванням і намірам українського народу, як того вимагає Конституція України.

Річ у тім, що впровадження принципів суспільної угоди неможливе в адміністративно-командній системі державної влади, яка дісталась Україні у спадок від «совєтів». Така система апоріорі не визнає суспільну угоду як таку, як і не визнає необхідність урахування думки суспільства. Отже, Україні знадобилось майже чверть століття, що позбутися залишків централізованого стилю державного управління та розпочати перехід до державно-громадського партнерства в усіх без винятку сферах життєдіяльності. Посилення громадського складника досі змінює природу національних механізмів державного управління, нарешті, трансформуючи його в публічне управління у повноцінному його загальноприйнятому розумінні, а не технічному перекладі англійської назви “public administration”.

Отже, нині в Україні створені умови для повноцінного формування суспільної угоди, до чого готові як представники влади та політикуму, так і самі громадяни. До цього часу укладення суспільної угоди в державі, на нашу думку, було малоімовірним, адже громадський сектор не був готовий до участі в державно-управлінських процесах, а владний сектор не був готовий адекватно і з повною серйозністю сприймати громадську ініціативу.

Суспільний договір складається з двох основних елементів. Перший – це початкова дополітична ситуація, в основі якої лежить принцип рівності. Передбачається, що всі рівні та мають певний стимул вступу в громадянське суспільство у вигляді закріплення своїх позицій чи отримання переваги. Другим елементом є нормативна характеристика сторін договору. Сторони мотивовані власними інтересами, оскільки вони погоджуються на угоду, розуміючи свою користь від соціальної взаємодії; турбуються про добробут інших хоча б тому, що вони визнають, що переваги, які вони очікують отримати від суспільного договору, залежатимуть від їхньої готовності гарантувати такі ж самі переваги іншим учасникам суспільної угоди; раціональні щодо того, як вони розуміють власні інтереси, інтереси інших, а також етичні принципи, якими вони повинні керуватися задля реалізації цих інтересів.

Етика важлива для всіх сфер та процесів діяльності суспільства, форм та структур. Суспільна угода не є винятком, хоча для формування та реалізації зазначеної угоди не існує так званого етичного кодексу, яким визначено загальні етичні принципи існування у рамках певного колективу чи суспільної групи.

Перш ніж розглянути специфічні етичні принципи суспільної угоди для сучасної України, звернемось до загальних етичних принципів суспільної угоди. Враховуючи громадську природу суспільної угоди, вважаємо, що як її засадничі етичні принципи можна адаптувати такі, що розроблені Всесвітньою асоціацією неурядових організацій (WANGO), в основі яких лежать керівні засади роботи громадських організацій з усього світу. WANGO презентовано шість таких принципів, зміст яких спробуємо інтегрувати в суспільну угоду:

- відповідальність, допомога, служіння суспільству (сприяння загальному добробуту членів суспільства (учасників угоди), досягнення балансу між індивідуальними та публічними потребами);
- співпраця без кордонів (сприяння співпраці, подоланню штучних бар’єрів, досягненню спільних цінностей та цілей, підтримка етичних і партнерських відносин задля загального блага);
- права людини та гідність (категорична заборона щодо порушення прав людини, визнання моральних цінностей, релігії, звичаїв, традицій та культури учасників і партнерів угоди);
- свобода релігії (повага до права кожного сповідувати, практикувати будь-яку релігію);
- прозорість і відповідальність (учасники суспільної угоди мають бути відкритими та чесними щодо як самих себе, так і партнерів, вести прозору діяльність);
- довіра та законність (чесність та правдивість у співпраці з партнерами, учасниками, державою та суспільством, повага до законів).

Нині Україна, як і весь світ, перебуває в процесі грандіозних соціальних змін, які спричинені без перебільшення варварством на міжнародній політичній арені. Кожна країна по-різному реагує на такі зміни, маючи різну швидкість, способи та ставлення населення. Проте вони глибинно й разуче за своїми наслідками зачіпають усі сторони соціального та політичного життя. Змінюються соціальні, духовні та психологічні цінності, що тісно взаємопов’язані та взаємообумовлюють одна одну.

Сьогодні в Україні суспільна угода фактично твориться «з нуля».

Вище ми зазначали два переломних етапи в історії Незалежної України (2004 та 2014 роки), які, на думку окремих дослідників, стали поштовхами для переписування суспільної угоди, а за нашим баченням – передумовами її формування.

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року докорінно змінило українське суспільство та владний сектор, змусивши формувати нову суспільну угоду.

Сучасна суспільна угода в Україні насамперед фіксує право вільних людей не лише творити власне майбутнє, але й обороняти свій вибір від посягань незгодних з ним. Саме ця угода закріплює справжню Незалежність українського суспільства, підтверджуючи самобутність українського народу та, зрештою, самовизначеність на міжнародній політичній арені, а не абстрактну свободу.

Вона базується на таких актуальних принципах, які визначають кожного українця як учасника суспільної угоди:

- справедливість;
- самореалізація;
- самоповага та взаємна повага;
- недомінування, співволодіння та співуправління;
- баланс прав та обов'язків.

Нарешті українці об'єднані єдиною спільною метою, яка природно трансформується в мету суспільної угоди – повернення та збереження єдиної унітарної України та перемога над ворогом, який посягає на права, свободи та територію України.

Європейський та євроатлантичний вибір нашого суспільства сьогодні є безспірним на протипагу попереднім рокам, коли все ще спостерігався дисонанс у цих питаннях, спричинений, зокрема, неповноцінним розумінням українців своїх переваг як нації та місця в глобалізовану суспільстві.

Можемо сказати, що нині в основу суспільного договору в Україні лягає суспільне замовлення, тобто консолідований інтерес багатомільйонної нації, який цілком підтримується владним сектором. Це, безумовно, історично унікальний консенсус, коли суспільна угода стане ефективною завдяки ефекту синергії влади та громадськості, масштабів якого не було до цього часу.

Відповідно, актуалізується принцип балансу між правами та обов'язками. Зазначений принцип важливий як у державно-управлінському аспекті реалізації суспільної угоди, так і в етичному, тобто якщо громадяни мають право на вільне вираження поглядів, то держава зобов'язана поважати це право, але може накласти на нього розумні обмеження. Наприклад, на законних підставах ви можете говорити все, що завгодно про президента своєї країни, але ви не можете висловлювати погрози його життю. Іншим актуальним для України прикладом є посилення відповідальності для колаборантів. Права та обов'язки існують не лише між громадянами та органами влади, але й між окремими людьми. Наприклад, право бути вільним від фізичного нападу захищене законом, тому інші люди зобов'язані поважати його.

Сьогодні Україна готова впроваджувати принцип балансу між правами та обов'язками в масштабах суспільної угоди, адже громадяни чітко висловили і продемонстрували готовність брати на себе певні обов'язки щодо розвитку держави, у тому числі це підтверджується активізацією волонтерського руху, розвитком громадських організацій, збільшенням вкладу в спільну справу окремих громадян. З іншого боку, держава готова негласно делегувати окремі обов'язки громадському сектору та належно сприймати їхню участь у державно-управлінському процесі. Спостерігається також посилення поваги з боку держави до інтересів громадян, їхніх потреб навіть в умовах воєнного стану, коли, навпаки, є всі легітимні важелі для обмеження прав та свобод громадян.

Політичні реалії української сучасності розкрили технологію окремих представників влади, які пристосовувалися до будь-яких ідеологій та не гребували маніпулюванням цінностями. Яскраво висвітилась їхня подвійна сутність: з одного боку, вони націлювали людину на задоволення головних потреб людини, з іншого боку, створювали умови для поширення егоцентризму та свавільності. Користь як головний критерій оцінки, у тому числі політичних засад, виявилася сьогодні неприйнятним світоглядним явищем, що потягнула за собою заборону на законодавчому рівні, а на рівні суспільної угоди – нетерпимості до «нечистоплотних» політичних конструкцій (проектів), що концептуалізується у ще один етичний принцип.

Сучасна суспільна угода несе революційні та взаємопідсилюючі зміни на всіх рівнях влади України, генеруючи нове покоління управлінців та викорінюючи механістичного мислення й формування нового, яке базується на таких принципах, як зворотний зв'язок і рівновага інтересів. Нова влада мусить сприяти індивідуальному розвитку, розуміти потребу в спільності, структурі та сенсі [8, с. 45].

Суспільство зобов'язує владу бути відкритою, поінформованою та забезпечувати зворотний зв'язок шляхом діалогу. Для демократичного суспільства гостро стоїть питання взаємодії влади та суспільства під час опрацювання, прийняття та реалізації рішень щодо соціально-економічного розвитку. Державні інститути можуть та повинні системно інформувати суспільство про свою діяльність.

Серед інших принципів, які можуть стати основою нової суспільної угоди для України, можна назвати такі, що визначили учасники семінару «Про суспільний договір» на базі Аспен Інституту Київ: збереження балансу між безпекою та бажанням українців забезпечити свободу та справедливість; передбачення договором чітких форм підзвітності, умовних «актів виконаних робіт»; створення можливостей для самовираження громадян та розвиток людського потенціалу; забезпечення державою продуктивності громадян, їхній обов'язок заплатити за це, зокрема, своїми податками; спрямування суспільного договору на архітектуру майбутнього нації, а не її минулого [9].

Слід зауважити, що все ще існують ризики створення формальної суспільної угоди, яка не буде втілена в життя. Наприклад, як громадяни демократичної країни українці мають право не погоджуватися з рішеннями органів влади, при цьому вони не мають права порушувати закони країни. Громадяни України можуть брати участь у мирних протестах та законній політичній активності, використовуючи, зокрема, виборчі права, але не можна вибірково виконувати норми закону. Відповідно, щоб мінімізувати ризики невиконання суспільної угоди, необхідно розвивати форми участі громадськості у законотворчій діяльності та в інших процесах ухвалення державно-управлінських рішень. Наявність декларативної угоди обов'язково призведе до чергових внутрішньодержавних суспільних потрясінь, зокрема революцій, що визначає ще один принцип суспільної угоди – принцип недекларативності, «живого» партнерства, спільного розуміння.

Принцип «живого (не декларативного) партнерства» часто є наріжним каменем визначення стратегічних пріоритетів розвитку держави, як слушно зазначає М. Трещов, адже саме громадяни України повинні бути у центрі вирішення стратегічних завдань та стати рушійною силою в розвитку держави [10, с. 185]. Цей принцип сприяє розвитку суспільної толерантності, відкриває шляхи до взаєморозуміння між громадянським суспільством та владою. Він дає змогу чіткіше пов'язувати загальнонаціональні прагнення та інтереси громадян, а також вибрати найбільш ефективні інструменти реалізації суспільної угоди, досягти ефекту синергії.

Сучасні виклики, які постали перед Українською державою, є унікальними і, як ніколи, потужними. Зростаючий вплив трендів Четвертої промислової революції, стрімкий розвиток технологічних інновацій створюють простір нових за змістом та масштабами можливостей для розвитку ресурсного потенціалу територій. Водночас демографічні та кліматичні проблеми, кризові явища в економіці, військові та терористичні загрози, питання екологічної, енергетичної та продовольчої безпеки ініціюють серйозні та численні ризики, що потребують відповідного реагування, а отже, отже опори суспільної угоди та механізмів втілення її в життя на принципах динамічного реагування.

Як зазначає Н. Сидоренко, без належного публічного управління неможливо забезпечити розвиток суспільства на його соціально очікуваній та соціально затребуваній модальності, отже, створити таке публічне управління, яке за своїми якість (параметрами) відповідало б таким соціальним запитам, очікуванням і вимогам, конституційним імперативам, що пов'язують і «прошивають» публічне управління [11, с. 140].

Висновки та напрями подальших досліджень. Влада та громадяни мають будувати українське суспільство так, щоб підтримати та розвивати, а не зруйнувати. Положення суспільної угоди повинні враховувати, що українські громадяни через російсько-українську війну стали по-справжньому вільними та нетерпимими до обмеження можливостей вибору та вже не хочуть, щоб за них приймали рішення інші, як це було в період влади «совєтів» та адаптаційний період із відновленням незалежності.

Отже, неможливо проєктувати минуле на майбутнє, а саме описувати положення нової суспільної угоди у зв'язку з минулими періодами історії України. Новим цінностям українського суспільства повинна відповідати політика майбутнього, як і не можна користуватися старою політичною структурою.

Список використаних джерел:

1. Підлуська І., Голюк О. Суспільний договір: від філософії давнини до потреб сучасності. *Наша громада*. 2006. № 2 (9). С. 5–8.
2. Гринюк Р., Гоцуляк Ю. Доктринальний вплив категорії суспільного договору на розвиток філософії правової науки. *Правова держава*. 2021. № 14. С. 16–23.
3. Rousseau J.-J. Perpetual Peace. *Collected Writings of Rousseau* / D. Roger, Ch. Kelly (ed.). Vol. 11. Dartmouth College Press, 2005. P. 48–49.
4. Усов Д. Контрактualізм Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо в контексті проблем сучасної практичної філософії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Вип. 34. С. 119–131.
5. Тетерін К. Новий суспільний договір як нагальна необхідність існування незалежної України. *Наукові перспективи*. 2021. № 2 (8). С. 268–279.
6. Подольська І. Суспільний договір: чи існує таке в Україні? *Збруч*. 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/108791>.
7. Посібник з розвитку громад : практичний poradник для небайдужих / колектив авторів: Л. Єльчева, І. Ібрагімова та ін. Київ, 2007. 458 с.
8. Мунько А. Зміни ціннісних орієнтирів у політичній сфері в контексті постіндустріального суспільства. *Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 1. С. 42–47.
9. Аспен Інститут Київ провів третій другий міні-семинар «Про суспільний договір». 2022. URL: <https://aspeninstitutekyiv.org/aspenn-institut-kyiv-proviv-druhiy-mini-seminar-pro-suspilnyi-dohovir-dlia-chleniv-spilnoty>.
10. Трещов М. Управління ресурсним забезпеченням місцевих бюджетів в умовах децентралізації влади в Україні : дис. ... докт. наук з держ. упр. : 25.00.04. Дніпро, 2019. 499 с.
11. Сидоренко Н. Деякі організаційно-правові аспекти реформи державної служби в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2022. Вип. 28. URL: <http://www.pag-journal.ici.od.ua/archives/2022/28-2022/28.pdf>.

References:

1. Pidluska I., Holiuk O. (2006) “*Suspilnyi dohovir: vid filosofii davnyiny do potreb suchasnosti*” [“Social contract: from ancient philosophy to modern needs”], journal *Nasha hromada* [Our community]. No. 2 (9), pp. 5–8 [in Ukrainian].
2. Hryniuk R., Hotsuliak Yu. (2021) “*Doktrynalnyi vplyv katehorii suspilnoho dohovoru na rozvytok filosofii pravovoi nauky*” [“The doctrinal influence of the social contract category on the development of the philosophy of legal science”], journal *Pravova derzhava* [Constitutional state]. No. 14, pp. 16–23 [in Ukrainian].
3. Rousseau J.-J. (2005) ““*Perpetual Peace*” in *Roger D. Masters and Christopher Kelly ed., Collected Writings of Rousseau*”, journal *Dartmouth College Press*. Vol. 11, pp. 48–49 [English].
4. Usov D. (2019) “*Kontraktualizm T. Hobbsa ta Zh.Zh. Russo v konteksti problem suchasnoi praktychnoi filosofii*” [“Contractualism of T. Hobbes and J.Zh. Rousseau in the context of the problems of modern practical philosophy”], journal *Multyversum. Filosofskyi almanakh* [Multiverse. Philosophical almanac]. Vyp. 34, pp. 119–131 [in Ukrainian].
5. Teterin K. (2021) “*Novyi suspilnyi dohovir, yak nahalna neobkhdnist isnuvannia nezaleznoi Ukrainy*” [“A new social contract as an urgent necessity for the existence of an independent Ukraine”], journal *Naukovi perspektyvy* [Scientific perspectives]. No. 2 (8), pp. 268–279 [in Ukrainian].
6. Podolska I. (2021) “*Suspilnyi dohovir: chy isnuie take v Ukraini?*” [“Social contract: does it exist in Ukraine?”], journal *Zbruch* [Wrong]. URL: <https://zbruc.eu/node/108791> [in Ukrainian].
7. Yelcheva L., Ibrahimova I. et al (2007) *Posibnyk z rozvytku hromad: praktychnyi poradnyk dlia neбайдужykh* [Guide to community development: practical advice for those who care], Kyiv, 458 p [in Ukrainian].
8. Munko A. (2020) “*Zminy tsinnisnykh oriientyryv u politychnii sferi v konteksti postindustrialnoho suspilstva*” [“Changes in value orientations in the political sphere in the context of post-industrial society”], journal *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia* [Theory and practice of public administration]. Vyp. 1, pp. 42–47 [in Ukrainian].
9. Aspen Institute Kyiv (2022), *Aspen Instytut Kyiv proviv tretii druhyi mini-seminar “Pro suspilnyi dohovir”* [Aspen Institute Kyiv held the third and second mini-seminar “On the social contract”], official site. URL: <https://aspeninstitutekyiv.org/aspen-instytut-kyiv-proviv-druhyi-seminar-pro-suspilnyi-dohovir-dlia-chleniv-spilnoty> [in Ukrainian].
10. Treshchov M. (2019) *Upravlinnia resursnym zabezpechenniam mistsevykh biudzhetyv v umovakh detsentralizatsii vlady v Ukraini* [Management of resource provision of local budgets in conditions of decentralization of power in Ukraine], Dissertation dr. of public admin., specialty: 25.00.04, Dnipro, 2019. 499 p. [in Ukrainian].
11. Sydorenko N. (2022) “*Deiaki orhanizatsiino-pravovi aspekty reformy derzhavnoi sluzhby v Ukraini*” [Some organizational and legal aspects of civil service reform in Ukraine], journal *Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini* [Public management and administration in Ukraine]. Vyp. 28. URL: <http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2022/28-2022/28.pdf> [in Ukrainian].